

Arap Sesbilimi Açısından Sâkin Nûn ve Hükümleri

Prof. Dr. Mahmoud OBAİDAT*

Çev. Elif Nur ÖMEROĞLU**

Öz

Bu araştırma, tecvid ilminde sâkin nûn olarak bilinen seste ortaya çıkan hükümleri sesbilim ilminin verileri ışığında açıklamayı amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda, nûn sesinin, söz konusu hükümlere maruz kalmasının iki sebebe dayandığı tespit edilmiştir: Bunlardan birincisi, nûn sesinin mahreci ile ilgilidir; zira nûn, çift yönlü mahrece sahip bir sestir, yani aynı anda hem ağız (lesevî/dişyuvasıl) hem de burun mahreci (enfi/genizsil) kullanılarak telaffuz edilmektedir. İkincisi ise nûn sesinin Arap dilinde sıkça kullanılmasıdır. Sâkin nûn hükümlerinin fonolojik açıdan açıklanmasına gelince ise araştırma, sâkin nûnun maruz kaldığı hükümlerin -farklı isimlendirilmiş hükümler olmasına rağmen- mahreç bölgeleri açısından tek bir şeye dayandığını ortaya koymuştur; o da şudur ki, bütün bu hükümlerin oluşması esnasında nûn sesinin iki mahrecinden biri, ya ağız ya da burun mahreci değişmektedir. Bu değişiklik, nûn ile yanındaki ses arasında bir mümasale sağlamak amacıyla gerçekleşmektedir. Bununla birlikte tüm bu hükümlerde nûn sesinin ağız mahrecinin, kendisine komşu olan sesi andıracak şekilde değiştiği, fakat sadece gunnesiz idğamda nûn sesinin ağız mahrecinin sabit kaldığı ve burun mahrecine ihtiyaç duymadığı gözlemlenmiştir. Söz konusu hükümler işitsel açıdan tek bir şekilde değil, farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır ve işitsel olarak ortaya çıkan bu durumlar, tecvid âlimlerinin de sâkin nûn için belirttiği hükümler olan izhâr, ihfâ, iklab, gunneli idğam ve gunnesiz idğamdır.

Anahtar Kelimeler: Sâkin Nûn, Kullanım Sıklığı, Mümasale (Benzeşim), Çift Yönlü Mahreç, Tecvid Alimleri

*Dr. Öğr. Üyesi, İlahiyat Fakültesi, Hakkâri/Türkiye

E-mail: enomeroglu@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7626-9477

ROR: 00nddb461

Makale Türü: Çeviri Makale

Geliş Tarihi: 6 Ocak 2025

Kabul Tarihi: 20 Mart 2025

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Değerlendirme: Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ahif@ahievran.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat

** Ürdün Uluslararası İslâmî İlimler Üniversitesi/Arap Dili ve Belagatı bölümü öğretim üyesi. Yazar, yüksek lisans ve doktora öğrenimlerini Ürdün/Yermük üniversitesinde tamamlamıştır. 2006 yılında Uluslararası İslâmî İlimler Üniversitesi'nde göreve başlamıştır. Yine aynı üniversitede 2013 yılında doçentlik, 2020 yılında profesörlük ünvanı almıştır.

Atıf: Obaidat, Mahmoud. "Arap Sesbilimi Açısından Sâkin Nûn ve Hükümleri". Çev. Elif Nur Ömeroğlu. *Ahi İlahiyat Dergisi* 4 (Haziran 2025), 45-61.

Rules of Silent Nūn in the Light of Modern Phonology

Dr. Mahmoud OBAİDAT*

Çev. Elif Nur ÖMEROĞLU**

Abstract

This research aims at interpreting the rules to which Silent Nūn is exposed in the science of Tajweed in the light of modern phonology regulations. The research has concluded that the reason why Silent Nūn is restricted by these rules lies in two things: the first one being the nature of point of articulation; because it has double points of articulation; oral and nasal. The second one is due to the very common use of Nūn in language. Regarding the phonological interpretation of the rules of Nūn, the research has concluded that from the organic point of view there is no difference between all these rules regardless of what they are called because both Nūn points of articulation (oral and nasal) can be exchanged for the sake of achieving the assimilation between Nūn and the adjoining consonant. The research also finds that what happens with all rules is a change in the oral point of articulation of Nūn so that it assimilates the point of articulation for the adjacent consonant; except diphthongation without nasalization (Idgham be ghayr ghonna) where the oral point of articulation stays unchanged with dropping the nasal point of articulation. However, these rules appear from the auditory point of view in more than one form, and these forms were mentioned by the scholars of Tajweed and they include: >Izhār, >Ihfā>, >Iqlāb, diphthongation (idghām) with and without nasalization.

Keywords: Silent Nūn, The Very Common Use, Assimilation, Double Points of Articulation, The Scholars of Tajweed

*Assistant Professor, Faculty of Theology, Hakkâri/Turkey

E-mail: enomeroglu@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7626-9477

ROR: 00nddb461

Article Type: Translation Article

Date Received: 6 January 2025

Date Accepted: 20 March 2025

Date Published: 30 June 2025

Review: This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ahif@ahievran.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyyat>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

dergipark.org.tr/en/pub/ahilahiyyat

Citation: Obaidat, Mahmoud. "Arap Sesbilimi Açısından Sâkin Nûn ve Hükümleri". Çev. Elif Nur Ömeroğlu. *Ahi İlahiyat Dergisi*, 4 (June 2025), 45-61.

Giriş¹

Araplarda sesbilim, kırâat ilmi ve tecvid ilmiyle sıkı bir bağ içinde olmuştur; öyle ki Kur'an kırâatlerine² ya da tecvid³ ilmine dair bulduğumuz hemen her eserde fonetik ve fonoloji ile ilgili konuların yer aldığını görmekteyiz. Sesbilim, ilk dönemlerde Araplar tarafından bağımsız bir disiplin olarak tanımlanmamış olsa da⁴ Arap ses bilimi düşüncesi, seslerin incelenmesinde gerek fonetik⁵ gerekse fonolojik açıdan ileri bir düzeydeydi.⁶

Tecvid ilminde sâkin nûn hükümleri adıyla bilinen mesele, tecvid ile sesbilim alanının arasında ki sıkı ilişkiyi ortaya koyan konulardandır ve bu mesele, geçtiği yerlerde sâkin nûnun mahrecinin, kendisinden sonra gelen sesin mahrecine uyacak şekilde değişime maruz kaldığı fonolojik ses değişikliklerinden ibarettir.

Sâkin nûn hükümlerini açıklamaya başlamadan önce dikkat edilmesi gereken en önemli husus şudur: Neden yalnızca nûn sesinde, Arapçadaki diğer seslerden farklı olarak bütün bu hükümler ortaya çıkmaktadır? Bu sorunun cevabı iki nedende yatmaktadır:

- 1- Nûnun mahreç yapısı
- 2- Nûnun kullanım sıklığı.

Birinci husus, nûn harfinin çıkış yeridir. Arapçada nûn, çift mahreçli bir ses olup hem ağız hem de burundan telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla nûn, lesevî/dişyuvasil ve enfî/genizsil olarak tanımlanmakta⁷ ya da esnânî/dişsil ve enfî/genizsil⁸ olarak nitelendirilmektedir. Ancak bazıları nûn sesinin sadece burundan çıkan bir ses olduğu ve sesin havasının ağızdan değil sadece bu-

- 1 Bu makale Prof. Dr. Mahmood Mubarek Obaidat'ın müellifi olduğu "أحكام النون الساكنة في ضوء علم الأصوات المعاصر" isimli makalenin çevirisidir. Makale, *Mecelleü'l-ulûmi'l-insâniyye* isimli derginin 31. Sayısında 2018 yılında yayınlamıştır (Bu makalenin yazarından tercüme edilmesine dair izin alınmıştır). Çeviri esnasında olabildiğince metne bağlı kalınmıştır. Makalenin aslında dipnotlar makale sonunda verilmiş olsa da okuyucuya kolaylık sağlayacağı gerekçesiyle metin altına yerleştirilmiştir.
- 2 Dr. Abdulbedî en-Nîrbânî, kırâat eserlerinde mevcut olan sesbilimsel meseleleri ele aldığı bir kitap telif etmiştir. Bkz: Abdulbedî en-Nîrbânî, *el-Cevânuhu's-savtiyye fî kütübi'l-ihcâc li'l-kırâât* (Dimeşk: Dâru'l-ğavsânî li'd-dirâsâti'l-Kurâniyye, 2006).
- 3 Dr. Ğânîm Kaddûrî el-Hamed, tecvid alimlerinin sesbilim alanındaki çabasını anlattığı bir kitap telif etmiştir. Bknz: Ğânîm Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâti's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2007). Ç.N: Eser, "Kur'an Fonetiki Üzerine Tetkikler" adı ile Türkçeye çevrilmiş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından basılmıştır.
- 4 Erken dönem Arap dilcileri, müstakil olarak sesbilime dair bir eser telifinde bulunmamışlardır. Sarf ve nahiv eserlerinde, bu iki ilmin parçası olacak şekilde bahsedilmiştir. Sadece iki eserde öncelikli olarak sesbilim konuları işlenmiştir. Bunlar; İbn Cinnî'ye ait "*Sırru sına'ati'l-i'râb*" ve İbn Sina'ya ait "*Esbâbu hudûsi'l-huruf*" isimli eserlerdir.
- 5 Erken dönem Arap dilcilerinde fonetik düşüncesinin incelenmesi için şu eserlere bakılabilir; -Halil bin Ahmed el-Ferâhîdî, "*el-Ayn*", thk: Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Semarrâî (Kum/İran: Dâru'l-hicre, 1984m), 47-60. (Eserin mukaddime kısmı). -Sibeveyhi, "*el-Kitâb*", thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetu'l-hancî, 1982), 4/431-436. - İbn Cinnî, "*Sırru sına'ati'l-i'râb*", thk: Hasan Hindâvî, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1985), 1/3-67.
- 6 Araplarda fonetik, fonolojiye hizmet etmesi amacıyla kullanılmıştır. Örneğin; Sibeveyh'in idğam babında, seslerden bahsettiğini görmekteyiz. Bunun sebebi de idğam edilmesi caiz ya da kabîh olan sesler hakkında bir hükme varmaktır. Bknz: Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/431 ve sonrası. Kadîm ulemanın çoğu da böyle yapmıştır. Ç.N: İdğam, art arda gelen seslerin birbirinden etkilendiği fonolojik bir ses olayıdır. Seslerin müstakil özelliklerini konu alan fonetik ilmi, söz konusu seslerin sıfat ve mahreçlerini belirtmesi açısından fonolojiye hizmet etmektedir.
- 7 Fevzi Şâyib, *Muhâdarât fî'l-lisâniyyât* (Amman: Kültür Bakanlığı, 1999), 185.
- 8 Kemal Bişr, *İlmü'l-esvât* (Kahire: Dâru ğarîb, 2000), 349.

rundan çıktığı görüşündedir.⁹ Bununla birlikte, bu görüş, nûnun ağızda da bir varlığının olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz; bu da dil ucunun ve dilin ortasının dış etlerine temas etmesiyle gerçekleşmektedir.

Nûn sesini, yine kendisi gibi çift mahrece sahip mim sesi dışında, Arapçadaki diğer seslerden farklı kılan bu mahreç yapısıdır. Bu nedenle nûnun mahreçlerinden birinde meydana gelen herhangi bir değişiklik, bu sesin tamamen ortadan kalkmasına sebep olmamaktadır. Zira diğer mahreci nûnun varlığını koruyacaktır. Bundan dolayı, nûn sesinde ortaya çıkacak olan değişiklik dilde bir bozulmaya yol açmamaktadır. Zira değişim iki mahrecinden yalnızca birinde meydana gelmektedir.

Mîm sesi de nûn gibi çift mahreçli olduğundan neden mîm için nûn hükümlerine benzer hükümler yoktur gibi bir itirazda bulunulabilir. Bu itiraza cevap olarak, sâkin mîm sesinin de bazı açılardan sâkin nûn gibi birtakım hükümlere tâbi olduğunu söylemek mümkündür. Mîm, be sesi önünde ihfâ, başka bir mîm ile idğam ve diğer seslerle birlikte geldiğinde izhâr hükümlerine tâbi olmaktadır. Bunlar da “sâkin mîmin hükümleri» olarak isimlendirilmiştir.¹⁰ Ancak fark, nûn ile birlikte geldiğinde değişen seslerin çokluğu ile mîmde bu seslerin daha az olması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni nûn sesinin ağızda mîmden daha derinde bulunmasıdır; nûn ağızda dış etlerinin bulunduğu orta kısımda, mîm ise dudaklarda, yani ağız önünde yer almaktadır. Bu yüzden nûnun yanındaki sesler daha fazladır; çünkü onun önünde ve arkasında başka sesler yer alabilmektedir. Öte yandan, mîm sesinin önünde başka sesler bulunmaz, zira o ağızın en önünde yer alır. Dolayısıyla, mîmin değişimi, kendisiyle aynı mahreci paylaşan be sesi ile sınırlı kalmaktadır.

Arap kriptografi uzmanları, Arap dilinde seslerin sıklık ve seyreklik açısından sıralarını belirlemiş, harekelerden sonra Arapçada en çok kullanılan seslerin sırasıyla elif (ا), ardından lââm (ل), mîm (م), he (ه), vâv (و), yâ (ي) ve nûn (ن) olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır.¹¹ Firuzâbâdî de “*Basâiru zevi't-temyîz fi latâifi'l-kitâb-i'l-aziz*” adlı eserinde lââm (ل), nûn (ن) ve râ (ر) harflerinin Kur'an-ı Kerim'de en çok tekrar eden harfler olduğunu belirtmiştir.¹² Yine modern dönem alimlerin görüşüne göre, “*es-Sihâh*”, “*Lisânü'l-Arab*” ve “*Tâcü'l-Arus*” eserlerinde bulunan kelimelerin kök halleri üzerine yapılan bilgisayar destekli çalışmalar, Arapçada en çok tekrar eden seslerin râ (ر), lââm (ل), nûn (ن), be (ب) ve mîm (م) olduğunu ortaya koymuştur.¹³

9 Ramazan Abdu'ttevvâb, *el-Medhal ilâ ilmi'l-luğa* (Kahire: Mektebetu'l-hancî, 1995), 49.

10 Bkz: “İbnü'l-Cezerî'de sâkin mîmin hükümleri”, *en-Neşr fi'l-kıraâtî'l-aşr*, thk: Ali Dabba' (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ty.), 1/222.

11 Bkz: *Risâletü'l-Kindî fi istihrâci'l-muamma*, 235, *Risâletü İbn Adlân fi halli't-terâcimi (el-müellefû li'l-meliki'l-eşrefi fi halli't-terâcimi)*, 274, Adı geçen iki risale “*İlmu't-ta'miye ve istihrâci'l-muamma inde'l-Arab*” isimli eserde bulunmaktadır. Thk: Muhammed Marâyâtî, Muhammed et-Tayyân, Yahya Alem (Dimeşk: Matbûâtü mücemme'l-luğati'l-Arabiyye, 1997). ÇN: Eserde Kindî, İbn Adlân ve İbnü'd-Dürethim'e ait risaleler tahkik edilmiştir.

12 Firuzabâdî, *Basâiru zevi't-temyîz fi latâifi'l-kitâb-i'l-Aziz*, thk: Muhammed Ali Naccar (Kahire: Meclisü'l-a'la li's-şüni'l-İslâmiyye, 1973), 1/563-566.

13 Ali Hilmi Musa'nın bilgisayar kullanımı ile yapmış olduğu istatistik çalışmaları kaynak niteliğindedir. Ali Hilmi Musa, *İhsâiyyâtü cüzûru mu'cemi lisâni'l-Arab bi istihdâmi'l-kombiyûtir* (Kuveyt: Camiatu Kuveyt, 1972), 37-49-65-83-85; *İhsâiyyâtü cüzûru mu'cemi's-sihâh bi istihdâmi'l-kombiyûtir* (Kuveyt: Camiatu Kuveyt, 1973), 59-75-93-109-111; Abdussabûr Şahin, *İhsâiyyetü li cüzûru mu'cemi tâci'l-arûs bi istihdâmi'l-kombiyûtir* (Kuveyt: Camiatu Kuveyt, ty.), 39-48-79-97-115; Ahmed Muhammed Kaddûr, *Asâletü ilmu'l-esvât inde Halil* (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1998), 62.

Sonuç olarak; hem mütekaddim âlimler hem de müteahhir âlimler nûn sesinin Arapçada en sık kullanılan seslerden biri olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak araştırmanın yapısı, Dr. Ali Hilmi Musa'nın yaptığı istatistiklerden farklı bir istatistik gerektirmektedir. Musa'nın yaptığı istatistikler her ne kadar büyük bir çabanın ürünü olup çokça kıymetli de olsa, bu çalışmalar, süregelen bir konuşma esnasında ortaya çıkan seslerin fonolojik ve nahivsel değerleri üzerine odaklanmamaktadır. Zira seslerin kullanım sıklığı, köklerdeki kullanımlarının sayılmasıyla tam olarak anlaşılamaz; bu yöntem, zâid harfler olarak adlandırılan harflerin kullanımını göz ardı etmektedir. Ayrıca, tenvin, lâm-ı tarif ve hurûfu'l-meânî gibi seslerin belirli nahiv kalıplarında kullanımını da göz ardı etmektedir. Bu sebeple süregelen bir konuşmada seslerin kaç kere tekrarlandığını belirlemek için, Kur'an-ı Kerim'in Amme cüzündeki bu seslerin (sessiz harflerin) tekrarını saymış bulunmaktayım. Sonuçlar ise şöyledir; lâm (ل) 1159 kere, elif (ا) 1118 kere, nûn (ن) ve tenvîn 1088 kere, mîm (م) 689, kat'ı hemzesi (إ) 587 kere, râ (ر) 473 kere, vâv (و) 457 kere, vâsıl hemzesi (و) 439 kere, be (ب) 426 kere, he (هـ) 378 kere, yâ (ي) 360 kere, kef (ك) 316 kere, fe (ف) 311 kere, te (ت) 308 kere, ayn (ع) 264 kere, yâ meddiyye (ى) 250 kere, dâl (د) 232 kere, sîn (س) 231 kere, vâv meddiyye (و) 198 kere, zel (ذ) 197 kere, kâf (ق) 192 kere, hâ (ح) 141 kere, cîm (ج) 129 kere, sâd (ص) 100 kere, şîn (ش) 85 kere, hâ (خ) 79, se (ث) 56 kere, tâ (ط) 55 kere, ze (ز) 49 kere, dâd (ض) 42 kere, ğayn (غ) 39 kere, zâ (ظ) 19 kere geçmektedir.

Lâm harfi, diğer tüm Arapça sesleri geride bırakarak birinci sırada yer almaktadır. Bu durumun sebebi de lâm harfinin bir nahiv özelliği olan lâm-ı tarif olgusudur. Bilindiği gibi, lâm harfi, şemsî lâm ve kamerî lâm olarak adlandırılan fonetik uygulamalara maruz kalır;¹⁴ ve bu, sâkin nûnda da ortaya çıkan ses olaylarına benzemektedir. Ancak, nûn harfi için geçerli olan hükümler bütün sâkin nûnlar için uygulanırken, lâm harfi için geçerli olan hükümler yalnızca lâm-ı tarife uygulanmaktadır. Bunun nedeni, nûn harfinin Arapçada sık kullanılmasının yanı sıra, daha önce de bahsi geçen çift mahreçlilik avantajına sahip olmasıdır. Lam sesinden sonra en fazla geçen ses, günümüz Arap sesbiliminin uzun fetha diye tanımladığı eliftir. Elifin sıkça kullanılması, dil kalıplarına ziyade edilen bir ses oluşu ve vâv ile yâ harflerinin de zaman zaman elife dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle elif, dilde üç sesi temsil eder: Ziyade edilen elif, elife dönüşen vâv ve elife dönüşen yâ. Eliften sonra en sık geçen, tenvîn olgusunun da yardımıyla nûn sesidir. Tenvîn, bilindiği üzere, bir nahiv olgusu olup sâkin bir nûndur. Görünen o ki; Amme cüzünde toplam üç yüz kırk bir kez kullanılan tenvînin varlığı, sâkin nûn hükümlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Dördüncü sırada ise mim sesi gelmektedir ve bunu destekleyen nedenlerden biri, eliften sonra Arapçadaki mezîd kelimelerde en çok kullanılan seslerden biri olmasıdır. Mim sesi, ğayri sülâsî fiillerin ism-i mefûl ve ism-i fâil kalıplarında, ism-i mekân, ism-i zaman, mîmî mastar ve ism-i alet gibi kelime çekimlerinde ziyade olarak kullanılmaktadır.

Sâkin nûn hükümleri çerçevesinde nûn harfinin değişime maruz kalmasını sağlayan onun ses özellikleridir. Sâkin nûnun değişimine sebep olan şartlar; söz konusu nûn ve takip eden ses arasında bir fasılanın olmamasıdır. Bu nedenle değişim, nûnun harekeli olduğu duruma göre daha güçlü ve kesin olmaktadır. Aynı durum, "el-" takısındaki lâm harfi için de geçerlidir; bu lâm, şemsî lâm olarak adlandırılan durumlarda değişime uğrar ve bizim konumuzdaki nûn gibi sâkindir.

14 Kuran kıraatlerinde, sâkin lâm harfi lâm-ı tarif konumunda olmadığı yerlerde de başka harflerle idğam edilmektedir. Örneğin Kisâî (هل) ve (بل) kelimelerindeki sâkin lâm harfini te(ت)-se(ث)-ze(ز)-tâ(ط)-dâd(ض)-zâ(ظ)-sîn(س) ve nun(ن) ile idğam ederek okumuştur. Hamza bin Habîb de lâm harfinin te(ت)-se(ث)-sîn(س) ve tâ(ط) harflerinde idğam edilmesi hususunda Kisâî ile ittifak etmektedir. Şu örneklerde olduğu gibi: (يَلْ تَوْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا) Alâ suresi 87/16; (يَلْ سَوَّلَتْ) Yusuf suresi 12/18; (هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا) Meryem suresi 19/65.

1. Sâkin Nûn Hükümlerinin Sesbilimsel Tahlili:

Tecvîd âlimleri, sâkin nûnun maruz kaldığı hükümlerin sayısı konusunda ihtilaf etmişlerdir.¹⁵ Bazıları bu hükümleri dörde ayırmışlardır: İzhâr, ihfâ, idğam ve iklab. Bazı âlimler, idğamı ikiye ayırarak (ğunneli ve ğunnesiz idğam olmak üzere) bu sayıyı beş yapmışlardır ki bu, en yaygın görüşlerden biridir. Başka bir grup ise bu sayıyı altıya çıkarmışlar ve idğamı şu şekilde sınıflandırmışlardır: Râ ve lâm ile idğam bir bölüm, nûn ve mim ile idğam başka bir bölüm, yâ ve vav ile idğam ise üçüncü bir bölüm olarak ele alınmıştır. Öte yandan, bazı âlimler de iklabı bu hükümlerden çıkararak ihfâ kapsamına almış ve böylece sâkin nûn hükümlerini üçe düşürmüşlerdir.

Modern Arap sesbilimi çalışmalarıyla ilgilenen alimlerden hiçbiri bu olguyu detaylı bir şekilde incelememiş ve bir tasnif yoluna gitmemişlerdir. Ancak, bu konuda bir girişimde bulunan Ğanim Kaddûrî el-Hamed'in çalışması dikkate değerdir. el-Hamed'in bu çabası, bizzat kendisinin de kabul ettiği gibi, meselenin sadece şekilsel ayırımına odaklanmayı amaçlamıştır. O bu konuda şöyle der: "Bu (çaba), tecvid âlimlerinin sâkin nûn hükümlerini sınıflandırma yöntemlerini içerik açısından değil, tasnif açısından yeniden değerlendirme ve ardından ses bilgisine en uyumlu olan görüşü seçme çabasıdır".¹⁶

el-Hamed, söz konusu değerlendirmesinde nûn sesinde mevcut olan belirli bir telaffuz anlayışına dayandığını açıkça ifade etmektedir. Nûn, dil ucunun dış etine dayanmasıyla telaffuz edilmekte ve bu durum, ağız yoluyla gerçekleşen nefes akışını kesmektedir. Bunun sonucunda nefes, genize (hayşûma) yönlendirilmekte ve nûn sesinin özü olan ğunne, kendisine ağız içinde oluşan bir uğultunun da eşlik etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Öte yandan sâkin nûn, diğer harflerle yan yana geldiğinde bu harflerden etkilenir ve bu etkilenme iki seviyede gerçekleşmektedir: Tam etkilenme ve eksik etkilenme. Eğer etkilenme, dil ucunun dış etine dayanma durumunun ortadan kalkmasıyla sınırlı kalırsa ve nûndan sonraki sesin mahrecine yönelirse, nefesin burundan akışı devam ettiği için bu etkilenme eksik olarak kabul edilir. Ancak, etkilenme burundan nefes akışının tamamen durmasına kadar ilerlerse-ki bu da ğunnenin ortadan kalkması ve nûnun mahrecinin kaybolması anlamına gelir-tam etkilenme ortaya çıkar. Bu durumda, nûn sesi, kendisinden sonraki sesin cinsine dönüşür ve tam (kâmil) bir idğam gerçekleşir.¹⁷

Bu temele dayanarak el-Hamed, sâkin nûnun hükümlerini üçe ayırmıştır: İzhâr, ihfâ ve idğam.

- a- Eğer nûn, ağızdaki mahrecini korur ve burundan ğunne akışı devam ederse, bu izhâr olarak kabul edilir.
- b- Nûnun ağızdaki mahreci kaybolur ancak burundan ğunne akışı devam ederse, bu ihfâ olarak değerlendirilir.
- c- Hem ağızdaki mahrecin hem de burundan ğunne akışının kaybolması durumunda ise bu idğam olur.¹⁸

Makul ve dikkate değer sayılabilecek el-Hamed'in görüşünün bir özeti böyledir. Ancak bu görüşle ilgili eleştirilebilecek noktalar şunlardır:

15 Söz konusu ihtilaf hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ğanim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*, 361-383.

16 el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*, 384.

17 el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*, 384.

18 el-Hamed, *ed-Dirâsâtu's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*, 384.

Birinci olarak: Nûnun ağızdaki mahreci kaybolabilir ancak burundan ğunne devam edebilir ve buna rağmen idğam meydana gelebilir. Bu durum, sâkin nûnun mîm harfine uğradığı örneklerde görülmektedir. Örneğin “عَمَّ” ve “يَمَّ” kelimelerinde olduğu gibi, nûn ile mîm arasında bir idğam gerçekleşir. Ancak bu durumda, nûnun mahreci dış etinden mîmin mahreci olan dudaklara kayarken burundan ğunne akışı da devam etmektedir.

İkinci olarak: Nûnun ğunnesi kaybolabilir ancak ağızdaki mahreci dış etinde kalabilir ve yine de idğam gerçekleşebilmektedir. Sâkin nûndan sonra lâm veya râ harfi gelmesi durumu böyledir. Nitekim bu iki harf arasında bir idğam meydana gelir, ancak nûnun ğunnesi kaybolurken, ağız içi mahreci olan dış etine dayanmaya devam etmektedir.

Bu nedenle, mesele üzerinde yeniden düşünmek gerekmektedir. Bu bağlamda, tecvid âlimlerinin sâkin nûn için belirttiği tüm hükümleri içine alan bir bakış açısı sunmaya çalışacağım. Bahsi geçen hükümler şöyledir; izhâr, ihfâ, iklab ve idğam (ğunneli ve ğunnesiz).

1.1. İzhâr:

İzhar, nûnun asıl hâliyle telaffuz edilmesidir. Asıl hâli, dilin ucunun (altından üst kısmına kadar) dış etlerine ve üst ön dişlerin köklerine temas etmesi, damağın alçalması ve böylece akciğerlerden çıkan havanın burundan dışarı çıkabilmesine olanak sağlamasıdır. Sâkin nûnun izhârı, kendisinden sonra şu harflerden biri geldiğinde gerçekleşir: Hemze (ء), hê (هـ), ayn (ع) ve hâ (ح), bu harfler üzerinde kıraat âlimleri ittifak etmiştir. Ancak, kendisinden sonra ğayn (غ) veya hâ (خ) gelmesi durumunda, Ebu Cafer Yezid bin El-Ka'kaa' (öl. 130/748) nûnu bu harflerle ihfâ ederek okumuştur. Ancak diğer kıraat âlimleri, nûnu bu harflerle izhâr ederek okumuşlardır.¹⁹

Bahsi geçen harflerle geldiğinde nûnun değişmemesinin nedeni, nûn ile bu harflerin mahreçlerinin birbirine uzak olmasıdır. Mahreçlerinin birbirine olan uzaklığı, her sesin kendi çıkış noktasına sadık kalmasını sağlar ve ses kurallarına göre olması gereken de budur. Bu hususta Sîbeveyh şöyle der: «Hemze (ء), hê (هـ), ayn (ع), hâ (ح), ğayn (غ) ve hâ (خ) harfleriyle birlikte nûn, ağızda belirgindir; çünkü bu altı harf, nûnun çıkış noktasından uzaklaşmıştır ve onun cinsinden değildir. İşte bu yüzden burada izhâr yapılır. Bu harflere uğradığında ihfâ edilmediği gibi idğam da yapılmaz. Ayrıca (sadece nûn değil diğer) dil harfleri de boğaz harflerine uğradığında idğam edilmez».²⁰

İlginç olan, kıraat âlimlerinin nûnun kâf harfiyle ihfâ edilmesini icmâ ile kabul etmiş olmalarıdır. Buna karşın, Ebu Cafer kıraatinde nûn, hâ (خ) ve ğayn (غ) harfleriyle ihfâ edilmektedir. Oysa modern Arap ses bilimcileri, kâf harfinin ağızda hâ (خ) ve ğayn (غ) harflerinden daha derinde olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre, kâf sesi bir gırtlak (الْهَوِي) sesidir.²¹ Hâ ve ğayn ise yumuşak damağa (الْحَنَكِ اللِّينِ) aittir. Gırtlak ise damağa göre daha derindedir.

Mesele, kâf sesinin tanımlanması ve konumunun belirlenmesindeki klasik dönem ve modern dönem dil bilimciler arasındaki görüş ayrılıklarından hareketle açıklanabilmektedir. Klasik dönem dil âlimleri kâf sesini mechûr olarak tanımlarken,²² modern dil bilimciler bu sesi mehmûs

19 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/22.

20 Sibeveyhî, *el-Kitâb*, thk: Abdusselam Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1982), 4/454.

21 Bişr, *ilmü'l-esvât*, 184; Abduttevâb, *el-Medhal ilâ ilmi'l-luğa*, 54; Şâyib, *Muhâdarât fi'l-lisâniyyât*, 163-192; Ahmed Muh-târ Ömer, *Dirâsetu's-savti'l-luğavî* (Kahire: Alemu'l-kütüb, 1991), 318.

22 Klasik dönem ulemasının görüşleri için bkz: Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cinnî, *Sırru sina'ati'l-i'râb*, 1/60; Ze-

olarak tanımlamaktadır.²³ Modern bilimcilere göre, bu farklılığın nedeni, klasik dönem dil alimlerinin modern dil bilimcilerin tanımladığı kâf sesinden farklı bir kâf sesini tarif etmeleridir. Modern dil bilimciler, dil alimlerinin tanımladığı kâf sesinin İngilizcedeki G sesine benzediğini, bu sesin ise Mısır Arapçasındaki cîm sesinin telaffuzuna benzer şekilde söylendiğini ve bu nedenle klasik dönemde mechûr bir ses olarak tanımlandığını düşünmektedir.²⁴

Bu görüşü destekleyen delillerden biri, klasik dönem dilcilerinin ğayn (غ) ve hâ (ح) seslerinin kâf sesinden daha derinde olduğunu belirtmeleridir. Eğer burada kastettikleri kâf, bugün bizim telaffuz ettiğimiz kâf olsaydı, en derin sesin kâf olması gerekirdi. Ayrıca, eski bilginler kâf ve kef seslerini aynı bölgeye yerleştirmişlerdir. Halil bin Ahmed şöyle der: “Kâf ve kef, gırtlaksıdır; çünkü çıkış yerleri gırtlaktan başlar”.²⁵ Arap harflerinin sıralanışındaki düzen de kâf ve kef harflerinin aynı çıkış yerinden geldiğine işaret etmektedir. Nitekim Halil bin Ahmed, Arap seslerini sıralarken²⁶ kâf’ı kef ile birlikte yerleştirmiş ve kâf’ı kef’in önüne koymuştur. Ancak Sîbeveyh, bu iki sesi birlikte ele almış olsa da kef’i kâf’ın önüne yerleştirmiştir.²⁷ Hem Halil’in kâf’ı kef’ten önce koyması, hem de Sîbeveyh’in kef’i kâf’tan önce koyması, (öncelik ve sonralık arasında bir fark olmasına rağmen) her iki âlime göre de bu harflerin aynı çıkış noktasına ait olduğunu göstermektedir. Eğer bugün telaffuz ettiğimiz kâf sesini incelersek, bunun kef’ten daha derin bir noktadan çıktığını fark ederiz. Ancak, İngilizce “G” sesine benzeyen kâf sesini düşündüğümüzde, bu sesin kef ile aynı çıkış noktasından geldiğini görürüz.

Bahsi geçen görüşün isabetli olduğunu kabul edersek, nûnun kâf ile ihfâ edilirken, ğayn ve hâ ile -Ebu Cafer kıraati dışında- ihfâ edilmemesinin sebebi açıkça anlaşılır. Yukarıda belirtilenlere dayanarak, eski kâfın (İngilizce “G” sesine benzeyen kâf) nûna, ayn (غ) ve hâ (ح) harflerinden daha yakın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Nûnun izhârı meselesi bu şekildedir. Sâkin nûn üzerinde gerçekleşen fonetik ve fonolojik değişimler ise isimlendirmedeki farklılıklarına rağmen aslında sesbilim açısından tek bir eylemdir. İşitsel açıdan da farklı gibi göründükleri doğrudur, fakat artikülasyon²⁸ açısından hepsi aynı eylemi ifade etmektedir. Bu değişiklikler, nûnun mahreç noktalarından birinin kaldırılıp diğerinin korunmasıyla gerçekleşmektedir. Değişikliğin ortaya çıkmasının sebebi de nûn ve komşu sesler arasında uyum sağlamaktır. İhfa, iklab ve idğam me’al-ğunne (ğunneli idğam) yoluyla ortaya çıkan bu değişiklik durumlarında nûnun ağız mahreci olan diş etlerinden vazgeçilir ve bu mahreç noktası, komşu sesin mahrecine dönüştürülür. Ancak nûnun burun mahreci

mahşerî, *el-Mufasssal fî ilmi’l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru’l-cîl, ty.), 395.

23 Modern dönem âlimlerinin görüşleri için bakınız: Bişr, *ilmu’l-esvât*, 17,276; Abduttevâb, *el-Medhal ilâ ilmi’l-luğa*, 54,78; Semîr Sitetiyye, *el-Esvâtü’l-luğaviyye* (Amman: Dâru vâil, 2003), 110.

24 Jean Cantineau, *Dürûsun fî ilmi esvâtî’l-Arabiyye*, çev: Sâlih el-Kırmâdî (Tunus: Câmiatu Tunus, 1966), 106; Bişr, *ilmu’l-esvât*, 279; Sitetiyye, *el-Esvâtü’l-luğaviyye*, 110.

25 Halil bin Ahmed, *el-Ayn*, 1/58.

26 Halil bin Ahmed, *el-Ayn*, 1/58.

27 Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 4/431.

28 Ç.N. Artikülasyon (Sesletim); alınan havanın, ses telleri ve kıvrımlarından geçirilerek artikülâtör organlar olarak bilinen dudak, dişler, dil, damak, geniz boşluğu, gırtlak, yutak ve burun tarafından biçimlendirilmesi ve sonuçta ses, hece ve kelimelerden oluşan konuşma sesi öğelerine dönüştürülmesidir. Arapçada (غضوبية) kelimesi ile ifade edilmektedir. Makaledeki bu cümle ile kastedilen ise nûn sesinde ortaya çıkan ses değişikliklerinin -her ne kadar birbirinden farklı görünse de-, ses organları yoluyla çıkış biçimlerinin aynı sonuca vardığıdır.

korunmaktadır. Bunun istisnası ise, idğam bilâ gunne (ğunnesiz idğam) durumudur. Ğunnesiz idğamda nûnun burun mahreci terk edilmekte ve dış eti çıkış noktası korunmaktadır. Tüm bu değişiklikler sırasıyla zikredilecektir.

1.2. İhfâ:

Nûnun ihfâsı şu on beş sesin önünde geldiğinde gerçekleşmektedir: Te (ت), se (ث), cim (ج), dal (د), zel (ذ), ze (ز), sin (س), şın (ش), sad (ص), dad (ض), ta (ط), za (ظ), fe (ف), kâf (ق) ve kef (ك).²⁹

İbnü'l-Cezerî, ihfânın izhâr ile idğam arasında bir durum olduğunu belirtmektedir. Şöyle demektedir: “Bil ki, ihfâ kıraât alimleri nazarında izhâr ile idğam arasında bir haldir.” Dâî de bu durumu şöyle açıklamıştır: “Nûn ve tenvîn, bu harflere (ihfâ harflerine), idğam harflerine yaklaştığı kadar yakınlaşmamıştır. Dolayısıyla aralarındaki yakınlık, idğam edilmesini gerektirecek bir düzeyde değildir. Aynı şekilde, izhâr harflerine uzak olduğu kadar da uzak değildir ki, bu uzaklık oranı nûnun ihfâ harflerine uğradığında izhâr yapılması gerektirmemiştir. Sonuç olarak aralarında yeterli yakınlık olmadığı için idğam yapılmamakta ve yeterli uzaklık olmadığı için de izhâr yapılmamaktadır. Bu nedenle nûn ve tenvin, bu harflere uğradığında ihfâ edilmiş ve böylece tamamen idğam edilmediği gibi tamamen izhâr da edilmemiştir”.³⁰

İbnü'l-Cezerî, nûn ve tenvînin ihfâ yapılan on beş harfle geldiğinde çıkış yerinin yalnızca burun (hayşûm) olduğunu belirtmektedir. Bu hususta şöyle söylemektedir: “Nûn ve tenvîn, ihfâ harfleriyle birleştiği durumda çıkış yeri yalnızca burundur ve ağız mahreciyle herhangi bir bağlantısı yoktur. Çünkü dilin, nûn ve tenvinin izhâr edildiği veya ğunne ile idğam yapıldığı durumlarda olduğu gibi nûn ve tenvin üzerinde herhangi bir etkisi ve rolü bulunmamaktadır”.³¹

İbnü'l-Cezerî'nin ihfâ durumundaki nûnun çıkış yeri hakkındaki son yorumu tam olarak isabetli değildir. Çünkü nûnun ağız mahreci tamamen kaybolmamakta; yalnızca, komşu sesin mahrecine dönüşerek değişmektedir. Bu nedenle, dilin nûn üzerinde etkisi devam etmektedir. Ancak bu etki, nûnun ağız mahreci olan dış etine temas etmesi yerine, nûnun ardından gelen sesin mahrecine kısmen de olsa temas etmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Buna göre, nûnun hem dış eti hem de burun mahreci, ihfâ durumlarında şu şekilde değişir:

- Se (ث), Zel (ذ) ve Za (ظ) ile ifa edildiğinde nûnun mahreci dişsil - genizsil (esnânî-enfi) olur.
- Te (ت), Dal (د), Ta (ط), Dad (ض), Sin (س), Sad (ص) ve Ze (ز) ile ihfâ edildiğinde nûnun mahreci dış eti (dişyuvasıl) - dişsil - genizsil (lehevî-esnânî-enfi) olur.
- Cim (ج) ve Şın (ش) ile ihfâ edildiğinde nûnun mahreci damaksıl - genizsil (şecerî-enfi) olur.
- Kef (ك) ile ihfâ edildiğinde nûnun mahreci yumuşak artdamaksıl (arka damak) - genizsil (tabakî-enfi) olur.
- Kâf (ق) ile ihfâ edildiğinde nûnun mahreci gırtlaksal (küçükdilsil)- genizsil (lehevî-enfi) olur.
- Fe (ف) ile ihfâ edildiğinde nûnun mahreci dudaksıl - dişsil- genizsil (şefevî-esnânî-enfi) olur.

Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, nûnun bu farklı şekillerdeki telaffuzlarının, nûn sesinin birer alofonu olduğudur.³²

29 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/26.

30 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/27.

31 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/27.

32 Alofon: Fonemlerin bağlama bağlı olarak farklı telaffuz biçimlerini ifade eder. Yani, bir fonemin farklı bağlam-

Dr. Temmam Hassan, nûnun farklı türlerini, komşu seslerin etkisine bağlı olarak şöyle sınıflandırmıştır:³³

- Dişsil Nûn: Bu, nûnun zel (ذ), se (ث) veya za (ظ) harflerinden önce geldiği durumdur.
- Diş eti (dişyuvasıl) - dişsil Nûn: Nûnun dal (د), dad (ض) veya te (ت) gibi dişyuvasıl - dişsil seslerden önce geldiği durumdur.
- Damaksıl Nûn: Nûnun şın (ش), cim (ج) veya ye (ي) harflerinden önce geldiği durumdur.
- Artdamaksıl Nûn (Arka damak): Nûnun kef (ك) harfinden önce geldiği durumdur.
- Gırtlaksıl Nûn: Nûnun kâf (ق) harfinden önce geldiği durumdur.

Dr. Semir Sitetiyye de nûnun farklı türlerine yeni isimler vererek bunları şöyle sınıflandırmıştır:

- Artdamaksıl Nûn (النُّونُ الْحَنَكِيَّةُ الْمُتَّخِرَةُ): Nûnun kef (ك) harfinden önce geldiği durum için bu terimi kullanmıştır.
- Gırtlaksıl Nûn: Nûnun kâf (ق) harfinden önce geldiği durum için bu ismi vermiştir.

Sitetiyye, bu iki tür nûnun, nûn sesinin birer alofonu olduğunu belirtmekte ve bu değişimin, nûnun komşu sese uyum sağlaması sebebiyle bir tür mümasele (benzeşme) örneği olduğunu ifade etmektedir.³⁴

1.3. İklâb:

Bu durum, nûnun mîm harfine dönüşmesi olup yalnızca bâ harfi öncesinde görülmektedir. Örneğin: “أَنْبَهُمْ”, “مِنْ بَعْدِ” gibi. Bu dönüşüm esnasında ğunne mutlaka korunmalıdır. Neticede, nûndan mûnkaliib olan mîm, bânın önünde gelen mîm gibi ihfâ edilir ki bu durumda “أَنْ بُرِكَ” ile “يَعْتَصِمُ بِاللَّهِ” ibareleri arasında telaffuz açısından herhangi bir fark kalmaz.³⁵

Bu sürecin sesbilim açısından açıklaması şöyledir: Sâkin nûn, bâ harfiyle yan yana geldiğinde, ağız mahreci olan diş etlerinden (لثة) vazgeçer ve bânın mahreç bölgesi olan dudaklara geçiş yapar, ancak burun çıkış noktası korunur. Bu değişimle birlikte, nûnun mahreci dudaksıl - genizsil hâline gelir. Nûnun dudaksıl - genizsil bir ses hâline dönüşmesiyle, Arapçada bu mahrece sahip bir sesle, yani mîm ile örtüşür. Bu nedenle, bu konumdaki nûnun telaffuzu mîm'in telaffuzuna benzer bir hale gelir. İklab esnasında gerçekleşen bu ses olayı, fonetik açıdan ihfâ ile aynıdır. Ancak, ihfâ gerçekleştiğinde nûnun dönüştüğü mahreç, Arapçada başka bir sesle örtüşmediği için (zira gırtlaksal-genizsil (لهوي أنفي) ya da damaksıl-genizsil (طبيقي أنفي) gibi bir fonem olmadığından), bu tür bir benzerlik ortaya çıkmamaktadır. İklab durumunda ise, bahsi geçtiği üzere nûnun mahreci mîmin mahreciyle örtüştüğünden, nûnun mîme

larda seslendirilirken aldığı değişik şekiller, onun alofonları olarak adlandırılır. Fonem, zihinsel bir soyutlama olarak bir ses birimini temsil ederken, alofon bu soyut birimin bağlama göre farklı telaffuz biçimleridir. Örneğin, nûnun yukarıda analiz edilen farklı şekillerdeki telaffuzları, onun çeşitli alofonlarıdır. Bu farklı sesletim biçimlerine rağmen, işlevsel açıdan tüm bu çeşitliliğin tek bir ses birimine, yani nûn fonemine ait olduğu kabul edilir. İşte bu işlevsel bakış açısı, bu tür sesleri fonem olarak isimlendirir. Fonem, bu bağlamda, farklı alofonların üst kavramı olarak işlev görür. Fonem ve alofon ayrımı için bkz: Muhammed Cevâd en-Nûrî, *İlmu esvâtî'l-Arabiyye* (Kudüs: Menşûratü Câmîiatu Kuds, 1996), 113-114; Şâyib, *Muhâdarât fi'l-lisânîyyât*, 101-105; Kemal Bışr, *İlmu'l-esvat*, 477-479.

33 Temmâm Hassan, *Menâhicü'l-bahs fi'l-luğa* (Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısıriyye, 1954), 106-107.

34 Sitetiyye, *el-Esvâtü'l-luğaviyye*, 141.

35 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/26.

dönüştüğü izlenimi oluşmaktadır ki bu sebeple bu işleme “iklab” adı verilmiştir. Oysa, (teknik olarak) ihfâ ile aynıdır. Nûnun ağız mahreci, komşu sesin mahrecine dönüşürken burun (geniz) mahreci korunmaktadır. Ancak, mîm ile aralarındaki bu benzerlik nedeniyle tamamen mîme dönüştüğü zannedilerek “iklab” diye isimlendirilmiştir.

Burada kabul etmemiz gerekir ki, nûnun mîm gibi telaffuz edilmesi, aslında nûna ait olan bir alofondur. Zira burada telaffuz edilen ses, mîm fonemi değil, nûnun sesletim şekillerinden birisidir. (Bu, nûnun dudaksıl - genizsil mahreç ile telaffuz edilmesidir ki) bu durumda nûn, dudaksıl - genizsil nûn şeklinde isimlendirilmektedir.

1.4. İdğam-ı mea'l-ğunne (Ğunneli İdğam):

İdğâm mea'l-gunne, sâkin nûnun ardından nûn (ن), mîm (م), ye (ي) veya vâv (و) gelmesi durumunda gerçekleşmektedir.³⁶ Nûn ve mîm ile oluşan idğâm, kâmil idğâmdır ve mutlaka ğunne ile yapılır ki bu durum üzerinde herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. (Her iki ses de aynı burun mahrecini taşıdığından) söz konusu durum doğal olandır.

Nûn-u sâkine'nin (ن) başka bir nûn (ن) ile karşılaşması, kaçınılmaz olarak iki sesin kâmil idğâm ile birleşmesine yol açar. Bu durum, her iki sesin aynı özelliklere sahip olmasından kaynaklanır ve Arapçada herhangi bir sesin kendisine uğradığı tüm bağlamlarda doğal bir süreçtir.³⁷

Mîm ile birlikte nûn sesi, ihfâ ve iklâbda yaşadığı durumlara benzer bir değişim geçirmektedir. Yani, ağız mahreci olan diş etinden, mîmin mahreci olan dudaklara kayar, fakat burun mahreci aynı kalmaktadır. Nûn sesi dudak ve burun mahrecli bir sese dönüştüğünde, bu durum onun mîm ile aynı artikülasyona sahip olmasını sağlamaktadır. Böylece iki ses arasında bir duraksama olmaksızın, seslerin telaffuzlarındaki benzerlik nedeniyle idğâm gerçekleşmektedir.

Klasik dönem âlimleri, sâkin nûn sesinin mîm ile idğâm edilmesi durumunda ortaya çıkan ğunnenin kaynağı konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Söz konusu ğunne, nûnun ğunnesi midir yoksa mîmin ğunnesi midir? İbn Keysân ve İbn Mücâhid, bunun nûnun ğunnesi olduğu fikrini savunmuşlardır. Fakat çoğunluk, nûn sesinin tamamen mîmin telaffuzuna dönüştüğü gerekçesiyle bu ğunnenin nûnun değil, mîmin ğunnesi olduğunu belirtmiştir. Bu görüş, Dâni'nin de tercihi olup İbnü'l-Cezerî de “Doğru olan budur” diyerek onu desteklemiştir.³⁸

Tarafımızca doğru olan, bu halde ortaya çıkan sesin şeddeli bir mîm sesi olduğudur. Bu, birbirine bağlı iki ses gibi ya da iki sesin toplam telaffuz süresine eşit uzunlukta tek bir ses gibi algılanır. Bu durumda iki ğunne ortaya çıkar ki; ilk kısımda duyulan nûnun ğunnesi ve ikinci kısımda duyulan ise mîmin ğunnesidir. Çünkü (idğâm sonrası ortaya çıkan) bu şeddeli sesin ilk kısmı, mîm gibi telaffuz edilen bir nûndur; tamamen mîme dönüşmüş bir nûn değildir. Bu, daha önce ihfâ ve iklâb hakkında konuşurken ifade ettiğimiz duruma benzerdir. Sadece nûnun ağız boşluğundaki mahreci, diş etinden dudaklara doğru bir değişim göstermiştir, ancak burun boşluğundaki mahreci aynı kalmıştır. Bundan dolayı nûnun ğunnesi (burun sesi) varlığını korumuştur. Buna göre, nûnun bu durumda mîme benzer şekilde telaffuz edilmesi, tıpkı iklâb durumunda-

36 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/24.

37 Ç.N: Aynı seslerin bir araya geldiğinde idğâm ile okunması, fonetik açıdan mümâsele olarak adlandırılmakta ve bu süreçte iki ses, bir ses olarak algılanacak şekilde kaynaşmaktadır. Nûn ile nûnun birleşmesi de bu genel ses kuralının bir örneğidir.

38 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/25-26.

ki telaffuzuna benzer. Bu, nûnun, yine alofonik varyantlarından biri olan, bu telaffuz şekliyle okunduğunu ifade eder.

Sâkin nûnun yâ ve vâv ile idğâm edilmesi durumunda ise farklı ihtilaflar ortaya çıkmıştır.³⁹ Hamza'nın râvîsi olan Halef, bu iki sesi nûn ile idğâm edilmesi halinde ğunne olmaksızın telaffuz etmiştir. Yine Ebû Osman ed-Darîr, Kisâî'nin ravisi Dûrî'nin nûn yâ ile idğâmı halinde ğunnesiz okuduğunu rivayet ederken, Ca'fer bin Muhammed ise Dûrî'nin diğer râvîler gibi ğunne ile okuduğunu nakletmiştir.⁴⁰

Doğru olan, sâkin nûnun vâv ve yâ ile idğâmının, gerçek anlamda bir idğâm sayılabilmesinin ancak ğunnesiz olması halinde gerçekleştiğidir. Bu, Hamza'nın Halef rivayetinde ve Kisâî'nin Dûrî rivayetinde (yâ harfinde) bu şekilde nakledilmiştir. Ancak râvîlerin çoğunluğunun okuduğu şekilde idğâm ile okunması durumunda, idğâm değil, ihfâ ortaya çıkmaktadır.

Bu durumun açıklaması da şöyledir; hakîkî idğâm, idğâm edilen sesin, tamamen idğâm eden sese dönüşmesini gerektirir. Yani, nûn sesinin, fonetik açıdan tamamen vâv veya yâya dönüşmesi gerekir. Ancak vâv ve yâ harflerinde ğunne bulunmadığından, nûnun bu seslere tam olarak idğâm edilmesi, ğunnenin tamamen yok olmasını gerektirir. Bu durumda, nûn vâv ile birleştiğinde dudaksıl (şefevî), yâ ile birleştiğinde ise damaksıl (ğârî/şecerî) bir sese dönüşmesi hali ortaya çıkar. Eğer nûnun ğunnesi korunursa, bu durumda idğâm değil, ihfâ gerçekleşir. Çünkü nûnun ağızdaki mahreci, vâv ile birleştiğinde dudaklara, yâ ile birleştiğinde damağa kayar, ancak burun boşluğundaki mahreci olan ğunne sabit kalır. Bu durum, daha önce bahsettiğimiz ihfâ sürecinde gerçekleşenlerle aynıdır. İbnü'l-Cezerî de bu konuyu şu şekilde açıklamıştır:

Vâv ve yâdaki ğunne ile idğâm (aynı şekilde lâm ve râ'da da bazı rivayetlerde geçen idğâm), ğunnenin kalması nedeniyle tam bir idğâm değildir. Tamamen ğunnesiz okuyanlar için ise bu tam bir idğâmdır. Bazı kıraat alimlerimiz, bunun aslında ihfâ olduğunu, idğâm denmesinin mecazi olduğunu ifade etmişlerdir.⁴¹

1.5. İdğâm-ı bilâ ğunne (Ğunnesiz İdğâm):

İdğâm-ı bilâ ğunne, sâkin nûn sesinin lâm veya râ sesine uğradığında gerçekleşmektedir.⁴² Sâkin nûn, lam ile telaffuz edildiğinde şeddeli bir lam, ra ile telaffuz edildiğinde ise şeddeli bir râ olarak okunmaktadır. Aslında bu idğâmda meydana gelen değişim, bahsi geçen diğer durumlarda meydana gelenin tersidir. Önceki durumlarda, nûn sesinin ağız mahreci değişirken burun mahreci (ğunne) aynı kalmaktaydı. Ancak burada nûn sesinin burun mahreci (ğunne) kaybolup, ancak ağız mahreci olan diş eti aynı kalır. Bu nedenle, nûn sesi yalnızca diş eti mahreciyle telaffuz edildiğinde, lâm ve râ harflerine idğâm edilir; çünkü onların mahreçleri de diş etidir.

Bu idğâmın ğunne ile gerçekleştiği de rivayet edilmiştir,⁴³ ancak hakikatte bu, idğâm olarak adlandırılmaz. Daha önce nûnun vâv ve yâ seslerine idğâmı bağlamında belirttiğimiz gibi, bu durum iki ses arasında tam bir ses uyumu olmadığı için idğâm değil, ihfâ olarak adlandırılmaktadır.

39 Burada kastedilen vâv ve yâ sesleri, med harfî olmayan ve Arap sesbiliminde hareke benzeri (şibhü'l-hareke) olarak adlandırılan seslerdir. Zira Med harfî olan vâv ve yâ sâkin bir harften sonra gelmemektedir.

40 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/24-25.

41 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/27-28.

42 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/23.

43 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/23.

1.6. Sâkin Nûn ile İlgili Diğer Hükümler

Sâkin nûnun hükümlerinden bahsedilince, bu hükümlerle bağlantılı olan iki sesbilimi meselesine daha değinmek gerekmektedir. Bunlar:

- Te'nîfu'n-nûn
- Mümâsele

1.6.1. Te'nîfu'n-nûn

Te'nîf terimi veya te'nîf sesleri, hava akımının aynı anda hem ağız hem de burun boşluğuna yö-
neldiği ve ağız boşluğundan geçen hava miktarının burun boşluğundan geçen hava miktarından
daha fazla olduğu seslere verilen addır.⁴⁴

Bu te'nîf durumu, Arapçada fonetik olarak mevcut değildir ve doğası gereği te'nîf edilmiş olarak
tanımlanabilecek bir ses Arapçada bulunmamaktadır. Ancak, te'nîf Arapçada fonolojik bir ses
olgusu olarak mevcuttur. Yani bağlam sayesinde ortaya çıkmaktadır.

Nûn harfinin te'nîfi, bahsi geçen hükümlerde birçok durumda ortaya çıkmaktadır. Örneğin,
sâkin nûnun zel (ذ), se (ث), za (ظ), sin (س), sad (ص), ze (ز), fe (ف) ve şin (ش) sesleri ile ihfâ
edilmesi halinde görülmektedir. Ayrıca, nûnun ğunne ile idğam durumlarında, vâv ve yâ
harfleriyle birleşmesinde de te'nîf oluşmaktadır. Bunun yanı sıra, iklâb halinde, sâkin nûnun
mîm sesine dönüşmesinden sonra bu mîmin ihfâ-i şefevî ile be harfi önünde ihfâ edildiğinde
te'nîf durumu ortaya çıkmaktadır.

Te'nîf meselesi bununla da sınırlı kalmaz ve sâkin nûn hükümleri hareketleri de etkileyebilir,
böylece onlarda da te'nîf meydana gelebilmektedir. Örneğin “ذنب” (zenb) kelimesindeki zel
sesinin fethasında, “ينسى” (yensâ) kelimesindeki yâ sesinin fethasında olduğu gibi ve iklab, ihfâ
ve ğunne ile idğam durumlarında nûndan önce gelen tüm hareketlerde te'nîf görülmektedir.

1.6.2. Sâkin Nûn Hükümlerinde Mümâsele

Mümâsele (benzeşme) kanunu, dildeki birçok bağlamsal ses değişikliğini açıklayan önemli bir
sesbilimi kuralıdır. Mümâsele, “yan yana bulunan seslerin birbirinden etkilenerek sıfat ve
mahreç açısından ya tamamen benzeşmesi ya da yakınlaşması” anlamına gelmektedir.⁴⁵ Diğer
bir deyişle bir sesin çevresindeki diğer sesler nedeniyle uyum sağlayarak değişmesi veya farklı
fonemlerin kısmen ya da tamamen benzer hale dönüşmesidir.⁴⁶

Dilbilimciler, geçmişten günümüze, dildeki seslerin kelime ve cümle içinde telaffuz edilir-
ken birbirinden etkilendiğini gözlemlemişlerdir. Bu etkileşim sonucunda, bazı seslerin
mahreçleri veya sıfatları değişerek çevresindeki diğer seslerle mahreç veya sıfat açısından
uyum sağlar. Bu durum hem ünsüz seslerde hem de hareketlerde bir tür uyum veya ahenk
meydana getirir.⁴⁷

44 Sitetiyye, *el-Esvâtü'l-luğaviyye*, 142; Şâyib, *Muhâdarât fî'l-lisâniyyât*, 183.

45 Dâhî Abdülbâkî, *Lüğatü Temîm dirâse vasfiyye târihiyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-âmmeh, 1985), 146.

46 Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsetü's-savti'l-luğavî* (Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1991), 378.

47 Ramazan Abdu't-tevvâb, *et-Tetavvuru'l-luğavî mezâhiruhû ve ilelühû ve kavânînuhû* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1983), 22.

Sesler arasında ortaya çıkan mümâselede amaç, ses uyumunu sağlamak, telaffuzu kolaylaştırmak ve konuşma sırasında harcanan kas enerjisinden tasarruf etmektir.⁴⁸ Bu olguya eski dilbilimciler çeşitli isimler vermiştir. Sîbeveyh⁴⁹ ve İbnü's-Serrâc⁵⁰ buna “mudâraa” (المضارع) adını vermiş, İbn Cinnî “küçük idğam” (الإدغام الأصغر) olarak adlandırmış⁵¹, Suyûtî ise “itbâ” (الإتباع) şeklinde isimlendirmiştir.⁵²

Mümâsele, etkileyen ve etkilenen sesler arasında herhangi bir ayrım olmadan gerçekleşirse yakın benzeşme (مماثلة متصلة) olarak adlandırılır; eğer bir ayrım varsa, bu ayrım bir hareke bile olsa, uzak benzeşme (مماثلة منفصلة) olarak adlandırılır. Eğer etkileyen ses, etkilenen sestten önce geliyorsa, bu durum ileriye dönük (ilerleyici) benzeşme (مماثلة مقبلة) olarak adlandırılır, eğer etkilenen ses, etkileyen sestten önce geliyorsa, bu geriye dönük (gerileyici) benzeşme (مماثلة مدبرة) olarak adlandırılır. Sesler arasındaki uyum, tam bir özdeşleşmeye neden olursa, bu tam benzeşme (مماثلة كلية) olarak adlandırılır. Eğer tam bir özdeşleşme gerçekleşmezse, bu kısmi benzeşme (مماثلة جزئية) olarak kabul edilir.⁵³

Sâkin nûn hükümlerinde meydana gelen durum da bir tür mümâsele (benzeşme)dir. Bunun nedeni, nûnun farklı dönüşümlerinde kendisinden sonraki sesle uyum sağlayacak şekilde değişmesidir.

Nûn ile kendisinden sonraki ses arasında oluşan bu benzeşme her zaman yakın benzeşme (مماثلة متصلة) dir. Çünkü nûn (etkilenen ses) ile kendisinden sonraki ses (etkileyen ses) arasında herhangi bir ayrım ya da kesinti yoktur. Bunun nedeni, nûnun sâkin olması şartıdır ki bu da onun kendisinden sonraki sesle doğrudan birleştiğini göstermektedir.

Bu benzeşme her zaman geriye dönük (gerileyici) benzeşme (مماثلة مدبرة) dir; çünkü etkilenen ses olan nûn, her zaman etkileyen sestten önce gelir. Ancak bu benzeşme bazen tam bir benzeşme (مماثلة كلية) olabilir. Bu, nûnun telaffuzunun kendisinden sonraki sesle tamamen özdeşleştiği durumlardır. Bunun göstergesi, sesler arasında tam bir idğamın (birleşmenin) meydana gelmesidir. Bu durum, ğunnesiz idğamın lâm ve râ sesleriyle gerçekleştiği durumlarda, ayrıca ğunne ile idğamın mim harfiyle meydana geldiği durumlarda görülür. Aynı şekilde, daha önce belirttiğimiz gibi, Hamza'nın Halef rivayetinde nûn ile vâv veya ya arasında ortaya çıkan idğamın ğunnesiz okunduğu durumlarda ortaya çıkar. Diğer durumlarda ise kısmi benzeşme (مماثلة جزئية) gerçekleşir. Bu durum ise ihfâ, iklâb ve vâv ile yâ sesleriyle yapılan idğamın ğunneli okunduğu hallerde görülür.

Sonuç⁵⁴

Arap dili çalışmalarının ilk dönemlerinde müstakil bir sesbilim alanından bahsetmek mümkün olmamakla birlikte o dönemde âlimler farklı disiplinler altında sesbilim meselelerine değinmişlerdir. Söz konusu meselelere bir örnek de sâkin nûn hükümleridir. Öncelikli olarak bir sesbilim konusu olmakla birlikte o dönemde tecvîd konuları altında ele alınmıştır. Sâkin nûn

48 Abdulazîz Matar, *Lahnu'l-âmmе fi dav'i'd-dirâsâti'l-luğavîyyi'l-hadîse* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1981), 245.

49 Sibeveyhî, *el-Kitab*, 4/477.

50 İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk: Abdu'l-huseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 3/429.

51 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk: Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ty.), 2/141.

52 Es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk: Taha Abdurraûf Said (Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye 1975), 1/9.

53 Konunun ayrıntıları ve örnekleri için bkz: Abdu't-tevvâb, *et-Tetavvuru'l-luğavî mezâhiruhû ve ilelühû ve kavânî-nuhû*, 22-36.

54 Sonuç kısmı çevirmen tarafından eklenmiş olup araştırmanın orijinalinde bulunmamaktadır.

hükümlerinde önemli olan iki nokta nûn sesinin çift mahreçli bir yapıya sahip olması ve Arapçada sık kullanılan seslerden biri olmasıdır. Sık kullanılması sebebiyle çokça değişikliğe uğrayan nûn sesi söz konusu değişiklik esnasında mahreçlerinden birini kaybetmekte ve mümaseleye girdiği harfin mahrecini kendi mahreci edinmektedir. Sâkin nûn hükümlerinde farklı tasnifler bulunmakla birlikte araştırma dörtlü tasnifi kullanmıştır. Buna göre ortaya çıkan hükümler izhâr, ihfâ, iklâb ve idğâmdan ibarettir. İzhâr esnasında komşu sesin mahrecine uzaklığı sebebiyle nûn asıl haliyle kalırken ihfâ, iklâb ve idğâm hallerinde nûn iki mahrecinden birini kaybederek komşu sesin mahrecini kendi mahreci edinmektedir. Her bir değişiklik ile nûn sesine ait farklı alofonlar ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın değindiği bir diğer nokta da nûn sesinde ortaya çıkan ğunneli ve ğunnesiz idğâmın keyfiyetidir. Kural gereği bir ses diğerine idğâm olunduğunda idğâm edilen sesteki eser kalmamalıdır. Oysa nûn sesinin vâv veya yâ ile idğâmı söz konusu olduğunda nûn sesi tamamen kaybolmamakta ve burun mahrecini muhafaza etmektedir. Bu durumda ortaya çıkan ses olayının ihfâdan bir farkı kalmamaktadır. Buradan hareketle ğunneli idğâm olarak adlandırılan bu ses olayının ihfâ olarak isimlendirilmesi teknik açıdan daha doğru olacaktır. Ğunnesiz idğâm ise nûn tamamen kendinden sonraki sese dönüştüğünden tam bir idğâm olayı gerçekleşmektedir. Bahsi geçen tüm hükümler nûn sesinin diğer seslerle mümaseleye girmesi sebebiyledir. Sâkin nûn hükümlerinde ortaya çıkan mümasele, nûnun sâkin olması sebebiyle yakın mümasele (مماثلة متصلة) olarak adlandırılır. Nûn sesinin önce gelmesi şartı olduğundan da geriye dönük mümasele (مماثلة مدبرة) gerçekleşmektedir.

Kaynakça

- Abdu't-tevvâb, Ramazan. *et-Tetavvuru'l-luğavî mezâhiruhû ve ilelühû ve kavânînuhû*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1983.
- Abduttevvâb, Ramazan. *el-Medhal ilâ ilmi'l-luğa*. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1995.
- Abdülbâkî, Dâhî. *Lüğatü Temîm dirâse vasfiyye târîhiyye*. Kahire: el-Hey'etü'l-âmmе, 1985.
- Bişr, Kemal. *İlmu'l-esvât*. Kahire: Dâru ğarîb, 2000.
- Cantineau, Jean. *Dürûsun fî ilmi esvâtî'l-Arabiyye*, çev: Sâlih el-Kırmâdî. Tunus: Câmiatu Tunus, 1966.
- Ferâhîdî, Halil bin Ahmed el-. *el-Ayn*. thk: Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Semarrâî Kum/İran: Dâru'l-hicre, 1984.
- Firuzabâdî. *Basâiru zevi't-temyîz fî latâifi'l-kitâb-i'l-Aziz*, thk: Muhammed Ali Naccar. Kahire: Meclisü'l-a'la li's-şüûni'l-İslâmiyye, 1973.
- Hamed, Ğânim Kaddûri el-. *ed-Dirâsâtî's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2007.
- Hassan, Temmâm. *Menâhicü'l-bahs fî'l-luğa*. Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısriyye, 1954.
- İbn Cinnî. *el-Hasâis*, thk: Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ty.
- İbn Cinnî. *Sırru sina'ati'l-i'râb*. thk: Hasan Hindâvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1985.
- İbnü'l-Cezerî. *en-Neşr fî'l-kıraâtî'l-aşr*. thk: Ali Dabba'. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ty.
- İbnü's-Serrâc. *el-Usûl fî'n-nahv*, thk: Abdu'l-huseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Kaddûr, Ahmed Muhammed. *Asâletü ilmu'l-esvât inde Halil*. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1998.
- Matar, Abdulazîz. *Lahnu'l-âmmе fî dav'i'd-dirâsâtî'l-luğavîyyi'l-hadîse*. Kahire: Dâru'l-maârif, 1981.
- Musa, Ali Hilmi. *İhsâiyyâtü cüzûru mu'cemi lisâni'l-Arab bi istihdâmi'l-kombiyûtir*. Kuveyt: Camiatu Kuveyt, 1972.
- Nîrbânî, Abdulbedî en-. *el-Cevânibu's-savtiyye fî kütübi'l-ihricâc li'l-kıraât*. Dimeşk: Dâru'l-ğavsânî li'd-dirâsâtî'l-Kurâniyye, 2006.
- Nûrî, Muhammed Cevâd en-. *İlmu esvâtî'l-Arabiyye*. Kudüs: Menşûratü Câmiatu Kuds, 1996.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Dirâsetü's-savti'l-luğavî*. Kahire: Alemu'l-kütüb, 1991.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Dirâsetü's-savti'l-luğavî*. Kahire: Âlemu'l-kütüb, 1991.
- Sibeveyhi, *el-Kitâb*. thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1982.
- Sitetiyye, Semîr. *el-Esvâtü'l-luğaviyye*. Amman: Dâru vâil, 2003.
- Suyûtî es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk: Taha Abdurraûf Said. Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye 1975.

Şahin, Abdussabûr. *İhsâiyyetü li cüzûru mu'cemi tâci'l-arûs bi istihdâmi'l-kombiyûtir*. Kuveyt: Camiatu Kuveyt, ty.

Şâyib, Fevzi. *Muhâdarât fi'l-lisâniyyât*. Amman: Kültür Bakanlığı, 1999.

Zemahşerî. *el-Mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-cîl, ty.